

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

“OILA” KONSEPTINING O‘ZBEK MAQOLLARIDA LINGVOMADANIY IFODASI

Jumanova Dilnavoz Ulug‘bek qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti, mustaqil tadqiqotchi.

e-mail: dilnavoz@mail.ru ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0091-8180>

Annotatsiya.

Mazkur maqolada o‘zbek xalqining milliy-madaniy tafakkurida muhim o‘rin tutuvchi “oila” konseptining o‘zbek maqollarida ifodalanishi lingvomadaniy jihatdan tahlil qilinadi. Oila va oilaviy munosabatlar, ota-ona, farzand, bobo-momo va avlod, aka-uka va opa-singil, kelin-kuyov hamda qarindoshlik munosabatlarining xalq maqollarida aks etishi yoritiladi. Shuningdek, oila konsepti bilan bog‘liq birliklarda xalqning oilaga, nikohga, qarindoshlikka, hamjihatlik va o‘zaro mehr-oqibatga munosabatining namoyon bo‘lishi tahlil qilinadi. Maqollarda oila nafaqat ijtimoiy birlik, balki milliy qadriyatlar, axloqiy me‘yorlar va ma‘naviy qarashlarni mujassamlashtiruvchi konsept sifatida shakllanishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: oila, oila konsepti, nikoh, oilaviy munosabatlar, qarindoshlik, farzand, ota-ona, aka-uka, opa-singil, avlod, kuyov, kelin, qadriyat, mehr-oqibat, hamjihatlik.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «СЕМЬЯ» В УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Жуманова Дилнавоз Улугбек кизи

Джизакский государственный педагогический университет, независимый исследователь.

Аннотация.

В статье проводится лингвокультурологический анализ репрезентации концепта «семья», занимающего важное место в национально-культурном сознании узбекского народа, в узбекских пословицах. Рассматривается отражение в народных пословицах семьи и семейных отношений, образов родителей, детей, дедушек и бабушек, преемственности поколений, отношений между братьями и сёстрами, женихом и невестой, а также родственных связей. Кроме того, анализируется проявление отношения народа к семье, браку, родству, сплочённости, взаимной любви и заботе в языковых единицах, связанных с концептом семьи. Обосновывается, что в пословицах семья представлена не только как социальная единица, но и как концепт, воплощающий национальные ценности, нравственные нормы и духовные представления.

Ключевые слова: семья, концепт семьи, брак, семейные отношения, родство, дети, родители, братья, сёстры, поколение, жених, невеста, ценности, взаимная забота, сплочённость.

LINGUOCULTURAL REPRESENTATION OF THE CONCEPT OF “FAMILY” IN UZBEK PROVERBS

Jumanova Dilnavoz Ulug‘bek qizi

Jizzakh State Pedagogical University, Independent Researcher.

Abstract.

This article presents a linguocultural analysis of the representation of the concept of “family,” which occupies an important place in the national and cultural consciousness of the Uzbek people, in Uzbek proverbs. It examines how family and familial relationships, parents, children, grandparents, generations, relationships between brothers and sisters, brides and grooms, and kinship ties are reflected in traditional proverbs. The study also analyzes how linguistic units associated with the concept of family express cultural attitudes toward family, marriage, kinship, solidarity, mutual affection, and care. It demonstrates that in Uzbek proverbs, family is represented not merely as a social unit but also as a concept embodying national values, moral norms, and spiritual beliefs.

Keywords: family, concept of family, marriage, family relationships, kinship, children, parents, brothers, sisters, generation, groom, bride, values, mutual care, solidarity.

Kirish. Oila har bir jamiyatning boshlang‘ich bo‘g‘ini hisoblanadi. Oila mustahkam, tinch, halol va pok bo‘lsa, jamiyat ham osoyishta, mustahkam, farovon bo‘ladi. Aksincha, oilalarda parokandalik, beqarorlik va axloqiy me‘yorlarning buzilishi jamiyat hayotiga ham salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shu bois oila tushunchasi nafaqat ijtimoiy, balki ma‘naviy-madaniy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega.

Tilshunoslikda xalqning milliy dunyoqarashi, qadriyatlari va tarixiy tajribasini o‘rganishda paremiologik birliklar, xususan, maqollar alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki maqollar xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi, kuzatuvlari va

axloqiy qarashlarini ixcham hamda obrazli tarzda ifodalaydi. Shu jihatdan "oila" konseptining o'zbek maqollarida ifodalanishini o'rganish o'zbek xalqining oilaga munosabati, oilaviy qadriyatlari va milliy mentalitetini ochib berishga xizmat qiladi.

Qadimda odamlar qabila va urug'larga birlashib yashaganlar. "Urug'chilik tartiblari oila-nikoh munosabatlarida ham yaqqol ko'rinib turadi. O'g'il uylantirishda yoki qizini erga berishda oila boshlig'i oqsoqolning ijoratini oladi. Ko'pchilik oqsoqollar o'z ixtiyoriga bo'ysungan urug'larning kelib chiqishlarini va ularning ajdodlarini yaxshi bilishgan. Shuning uchun urug'lardan biron kishi uylanmoqchi bo'lsa, kuyov-kelinning ajdodlarini oqsoqol, albatta, bilishi lozim bo'lgan" [1]. B. Isoqov taniqli G'arb professori V. Levitinning quyidagi fikrlarini keltiradi: "Sizlar o'z ma'naviy madaniyatingiz, turmush tarzingiz G'arb mamlakatlariga nisbatan ustun ekanligini ko'pincha bilmaysizlar. Boshqa yurtdan kelganlar buni darhol sezib, qalbdan xursand bo'lishadi. G'arb odami o'zini yakka-yolg'iz his etadi. O'zbeklardagi o'zaro hamkorlik, hamjihatlik, o'zaro yordam ruhi, odamlararo muloqot madaniyati, mahalladagi mehr-oqibatlik va boshqa shu kabi fazilatlar boshqa xalqlarda yo'q yoki kam uchraydigan hodisa. Agar o'zbek yakka-yolg'izlikni yoqtirganda ham tarixan tarkib topgan an'analar bunga yo'l qo'ymaydi" [2]. Mazkur fikrlarda o'zbek xalqining jamoaviylik, o'zaro yordam, qarindoshlik va mehr-oqibat kabi qadriyatlari alohida ta'kidlangan. Ushbu xususiyatlar o'zbek xalq maqollarida ham o'zining yorqin ifodasini topgan. Masalan: "Baraka — ko'pchilikda". Ushbu maqolda "oila" konseptining jamoaviylik, ko'pchilik, birlik va baraka kabi mazmuniy belgilari namoyon bo'ladi. "Ko'pchilik" tushunchasi oila doirasidagi insonlarning o'zaro hamjihatligi va birligi bilan bog'lanadi. O'zbek xalqining an'anaviy dunyoqarashida yolg'izlikdan ko'ra jamoa bilan birga bo'lish, o'zaro ko'maklashish va bir-birini qo'llab-quvvatlash qadrlangan.

"Ko'pning qo'li ham to'g'ri, yo'li ham to'g'ri". Mazkur maqolda ham birlik va hamjihatlik g'oyasi ilgari suriladi. "Ko'p" leksemasi mazmunan jamoa, oila yoki qarindoshlar birligini ifodalashga xizmat qiladi. Maqolning semantik mazmunida insonlarning birgalikdagi harakati, o'zaro maslahat va yordam orqali maqsadga erishishi haqidagi xalqona qarash mujassamlangan.

"Yolg'iz uyda qozon qaynamas". Ushbu maqol "oila" konseptining oila, birlik, hamkorlik va o'zaro ehtiyoj kabi semantik komponentlarini ifodalaydi. "Uy" leksemasi bu yerda oddiy yashash joyini emas, balki oila a'zolari jamlangan ijtimoiy-ma'naviy makonni anglatadi. "Qozon" esa oila ro'zg'ori, kundalik turmush va farovonlik ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Maqol mazmunidan kelib chiqib, o'zbek xalqining an'anaviy dunyoqarashida oila inson hayotining muhim tayanchi sifatida baholanganini ko'rish mumkin. Oilaning barqarorligi esa uning a'zolari o'rtasidagi hamjihatlik, mehr-oqibat va o'zaro yordam bilan bog'liq holda talqin qilinadi.

Oila konsepti tarkibida nikoh tushunchasi ham muhim o'rin egallaydi. Nikoh orqali ikki insonning oila qurishi bilan bir qatorda, ikki oila va qarindoshlik munosabatlarining ham shakllanishi o'zbek milliy-madaniy muhitida muhim hodisa sifatida qaraladi. Shu sababli o'zbek maqollarida kelin, kuyov, ota-ona, qarindosh, urug' va avlod tushunchalari o'zaro bog'langan holda namoyon bo'ladi.

Demak, o'zbek maqollarida "oila" konsepti birgina qarindoshlik yoki bir uyda yashash tushunchasi bilan chegaralanmaydi. U nikoh, qarindoshlik, avlod davomiyligi, ota-ona, farzand, mehr-oqibat, hamjihatlik, o'zaro yordam, baraka va milliy qadriyatlar kabi bir qator mazmuniy komponentlarni o'z ichiga oladi.

Oila haqidagi maqollar xalq tomonidan qabul qilingan hukm, pand-nasihatdir. Bu haqda V. I. Dal shunday fikr bildirgan: "Maqol — qisqa hikoyat; uni o'zi aytadiki, 'quruq safsata maqol emas' («голая речь не пословица»), bu xalqchilik sayqali ostida kinoya bilan aytilgan va muomalaga kiritilgan mulohaza, hukm, pand-nasihati. Maqol — barcha tomonidan tushunarli va qabul qilingan ishga qo'shimcha kinoya. Matal xalq iborasi bo'yicha gul, maqol esa — meva; bu haqiqat. Matal orqavorotdan aytilgan ibora, ko'chma gap, oddiy istiora, kinoya, ifodalash usuli, ammo hikoyasiz, mulohazasiz, xulosasiz, qo'llanilishsiz; bu maqolning birinchi yarmi" [3].

"Oila" konseptiga assotsiativ bog'langan tushunchalar birinchi navbatda *ona* so'zi bilan bog'liq. I. Jabborovning yozishicha: "Maishiy turmushda ayrim urf elementlari ibtidoiy onalik (matriarxat) urug'iga borib taqaladi. Masalan, o'zbek oilasida hozirgacha ona tomonidan qarindoshlarning, ayniqsa, tog'aning roli katta. Bunday holat etnografiyada *avunkulat* nomli oila-nikoh tartiblari bilan bog'liq bo'lib, tog'a-jiyanlar munosabatlariga alohida e'tibor berilishi *matrilokal* tartiblaridandir. Tog'a jiyanning beshik va sunnat to'ylaridan to uylanguncha barcha tadbirlariga bosh bo'lib yordamlashib turishi shart bo'lgan.

Avunkulat va yoshiga qarab guruhlash tartiblarining ayrim elementlari qavm-u qarindoshlik atamalarida ham o'z ifodasini topgan. Masalan, o'zbeklarda ona va ota tomon qarindoshlar nomi farqlangan: onaning aka-ukalari jiyanga nisbatan *tog'a* hisoblansa, otasining aka-ukalari *amaki* deb nomlangan. Tog'aning mavqeyi amakidan baland bo'lishi qadimiy avunkulat qoidalarining aks-sadosidir. Onaning opa-singillariga *xola* deb, otanikiga *amma* deb murojaat qilingan. O'zidan katta o'g'il birodariga *aka*, kichigiga *uka*, ayollarning kattasiga *opa*, kichigiga *singil*, akasining xotiniga *kelin oyi* yoki *yanga*, ukasining xotiniga *kelin*, opasining eriga *pochcha (yazna)*, singlisining yoki qizining eriga *kuyov*, ota-onasining otasiga *bobo (buva)*, onasiga *momo (buvi)*, aka-ukalarining farzandlariga yoshiga qarab *aka* yoki *uka*, opa-singillarniki — *jiyan* va hokazo nomlar ishlatilgan" [4].

"O'zbek oilalarining eng ajoyib tarixiy an'alarida bola tarbiyasi alohida o'rinni egallaydi. Hozirgi davrda oila va oilaviy munosabatlarda demokratik tartiblarning o'rnatilishini, oila a'zolari orasidagi, ayniqsa, ota-ona va bolalar, bobo-momalar va avlodlar, aka-uka va opa-singillar orasidagi an'anaviy munosabatlarni o'rganish nihoyatda dolzarb va foydali masala desak, mubolag'a bo'lmaydi. Qadimda o'zbeklarda yoshiga, jinsiga va tabiatiga qarab bola tarbiyasiga alohida e'tibor berilgan. Masalan, o'g'il bolalarga yoshligidan otalar urug'ining davomchisi, merosxo'ri, oila or-nomusi va iftixori, himoyachisi, qizlarga nisbatan ustun turadigan erkaklik fazilatlarini ongiga singdirib, qizlarga esa bo'lajak ona va uy bekasi vazifasini ado etuvchi shaxs sifatida tarbiya berishgan. Asta-sekin voyaga yetishi bilan o'g'il bola ota ta'sirida, qiz bola ona ta'sirida muayyan tartiblarga o'rgatila boshlangan" [1].

P. Bakirov maqollarning juda katta ahamiyatini ta'kidlab, ularni "xalq hayotining ensiklopediyasi" deb ataydi va quyidagilarni ta'kidlaydi: "Ular dunyo xalqlarining ma'naviy va madaniy birlashuvining guvohidir, universal insoniy qadriyatlar va bag'rikenglikka xizmat qiladi. Maqollarning to'g'ri, o'z o'rnida va o'z vaqtida qo'llanilishi nutqni ekspressiv jihatdan mazmunan boy, emotsional jihatdan rang-barang, aniq, o'tkir va eng asosiysi, ifodali (jonli) qiladi. Bu insonning yuqori darajadagi ma'naviyati, nutq madaniyati va bilim darajasidan darak beradi" [2].

Maqollarda til sohiblarining mujassamlangan boy amaliy tajribasi va donoligi avloddan avlodga xalqning eng muhim xazinasi sifatida yetkazib beriladi. Maqollar shaklining mukammalligi, fikrining teranligi, mantiqan va mazmunan tugallanganligi bilan ajralib turadi. Ular aniq nutqiy vaziyatga bog'liq bo'lmagan holda tushunarlidir, chunki tayyor lug'aviy majmua, sitata, o'ziga xos qanotli iboralar sifatida qayta tiklanadi. Grammatik struktura (tuzilish) nuqtayi nazaridan maqollar (matallardan farqli ravishda) ikki hadlidir (binomdir): ularning birinchi qismida ma'lum bir faktlar, voqea-hodisalar ta'riflanadi, ikkinchi qismida esa umumlashtiriladi, xulosa qilinadi" [3].

Maqollarda "oila" konseptining ifodalanishini tahlil qilish jarayonida "nikoh" tushunchasi bilan bog'liq holatlarni ko'rib chiqishni maqsad qildik.

Nikoh tushunchasining maqollarda ifodalanishi. Islomda kishilarning nikohda bo'lgan holda hayot kechirishlari afzal sanaladi. Alloh taoloning amri ila, Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vasallamning sunnatlari ila, mo'min-musulmonlarning guvohligi ila quriladigan muqaddas bir aloqadir [4].

O'zbek xalqida inson ijtimoiy hayotining oilaviy shakli yuqori ijobiy bahoga ega va islom diniy e'tiqodi negizida shakllangan axloq nuqtayi nazaridan ham o'zbek lingvomadaniyatida nikoh hodisasi muhim va muqaddas burch hisoblanadi. "Turmush qurish" kategoriyasiga mansub FBlar ma'no dominantlarini ifoda etishga ko'ra quyidagicha tasniflandi: "uylanish zaruriyati", "qalliq tanlash" va "nikoh marosimlari" [5].

O'zbeklar uchun uylanish, er (turmush)ga chiqish yigit va qizning hayotida ro'y beradigan asosiy hodisadir. Bu o'ta mas'uliyatli vazifani amalga oshirish ota-onalar zimmasiga yuklanadi: *Yaxshi xotin olib bersang yigitga, ming kuni bir kun bo'lib o'tar, yomon xotin olib bersang yigitga, bir kuni ming kun bo'lib o'tar. Umr savdosi – qiyin savdo* maqoli turmushga chiqish yoki uylanish og'ir va mas'uliyatli ekanligini tasdiqlaydi. Falsafadagi qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuniga asosan, nikoh asosida yuzaga keladigan hayot ham shirin, ham achchiq bo'lishi mumkin: *Nima shirin – turmush shirin, nima achchiq – turmush achchiq. Achchiq o'yin shirin turmushni buzar.*

O'zbek maqollarida umr yo'ldoshini tanlashda ajdod-avlodini surishtirish lozim, uylangandan keyin unga o'z hukmingni o'tkazib, astoydil mehr bilan himmat ko'rsat, deb ta'kidlanadi: *Xotin olsang, saylab ol, jilovini boshdan ol; Xotin olsang, saylab ol, ixlosingni boylab ol. O'ylamay qilingan turmush, to'ydan keyin buzilar. Uyligini topmagan to'yligidan ajraydi* maqoli esa o'z xonadoni uchun qayg'urmagan kishi bor narsasidan, hatto to'yligidan ham ajralishi, ya'ni kafangado bo'lishi mumkinligi haqida ogohlantiradi.

Qizli uy qudasiz bo'lmas; Aprel kelsa, muz turmas, quda kelsa, qiz turmas; Quda bo'lguncha, ko'p so'rash, quda bo'lgandan keyin siylash; Quda bo'lguncha, ko'p sinash, quda bo'lgach, ko'p siylash. Qudali xotin quyruq yer, erli xotin — kaltak.

"It it bilan quda bo'lsa, o'rtaq suyak qo'yadi" maqoli orqali "pastkash odam hamma vaqt va hamma yerda pastkashligini qiladi, hatto aziz mehmonni ham durustroq siylamaydi" degan ma'no beriladi [6].

O'zbek oilalarida qizlarni turmushga berishda yoki o'g'il uylantirishda nechanchi farzand ekanligiga, ya'ni yoshiga e'tibor beriladi. Odatda singil opadan oldin turmushga berilmaydi yoki uka akadan oldin uylantirilmaydi. *Egachili qizga to'y qayda, echkili qo'yga suv qayda.*

Bu guruhdagi maqollarda *uylanish, turmushga chiqish, yor, sovchilik, qudachilik, umr yo'ldoshi, kelin, kuyov, unashtirish, mahr, sep, yor, uy, turmush* kabi leksemalar qatnashadi.

O'zbek maqollarini lingvomadaniy jihatdan o'rganish natijasida "oila" konsepti xalqning milliy tafakkuri va ma'naviy qadriyatlari bilan chambarchas bog'liq ekanligi ko'rinadi. Maqollarda oila jamiyatning asosiy bo'g'ini, inson uchun ma'naviy tayanch va milliy qadriyatlarni avloddan avlodga yetkazuvchi muhim muhit sifatida ifodalanadi. Oila konsepti tarkibida nikoh, qarindoshlik, ota-ona, farzand, kelin-kuyov, avlod, birlik, hamjihatlik va mehr-oqibat kabi mazmuniy komponentlar o'zaro uzviy bog'langan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bo'riyev O., Usmonov M. O'zbeklar: etnik tarixi va etnomadaniy jarayonlar. – Samarqand, 2008. – 243 b. – B. 113.
2. Isoqov B. Ziyoliylik mas'uliyati / mas'ul muharrir M. Qur'onov; Respublika ma'naviyat va ma'rifat kengashi, Milliy g'oya va mafkura ilmiy-amaliy markazi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 80 b. – B. 3.
3. Jabborov I. O'zbeklar (An'anaviy xo'jaligi, turmush tarzi va etnomadaniyati) / mas'ul muharrir S. K. Kamolov. – Qayta ishlangan va to'ldirilgan 2-nashr. – Toshkent: Sharq, 2008. – 240 b. – B. 120. URL: <https://lib.jdpu.uz/storage/uploads/files/Tarix%20o%27tmish%20va%20kelajak%20ko%27zgusi.pdf>
4. Nurmuhammedov Y. Sh. O'zbek milliy-madaniy dunyoqarashining frazeologik sath aspektidagi tahlili : filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Samarqand, 2021. – B. 41. URL: <https://oak.uz/pages/7513>
5. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Baxtiyor oila. – Toshkent: Sharq, 2012. – B. 4. URL: <https://akbt.urdu.uz/uz/books/1075>
6. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Ma'nolar xazinasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018. – 480 b. – B. 146.
7. Бакиров П. У. Пословицы – энциклопедия народной жизни : монография / отв. ред. М. Джусупов. – Ташкент: Akademnashr, 2018. – 173, [1] c. – ISBN 978-9943-5456-5-6. URL: <https://stat.natlib.uz/ru-RU/Search/Query?Query=2018&page=258>
8. Даль В. И. Пословицы и поговорки русского народа : энциклопедия. – Москва: Эксмо, 2006. – 616 c. – С. 10-11. – ISBN 5-699-17985-2. URL: https://lib.dm-centre.ru/lib/svod/?e_kls=русский+народ&e_viewdb=SVOD
9. Стариченок В. Д. Большой лингвистический словарь: более 3000 лингвистических терминов и понятий. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2008. – 810, [1] c. – ISBN 978-5-222-14468-8. URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01004177658>